

ALEXANDRA STANIEWSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0001-9627-0512

EKSHUMACJE POLITYCZNE. PRZYPADEK OFIAR WOJNY DOMOWEJ W HISZPANII (1936–1939)

POLITICAL EXHUMATIONS. THE CASE OF THE VICTIMS OF THE SPANISH CIVIL WAR (1936–1939)

Abstract

The Francoist victory in the Spanish Civil war (1936–1939), subsequent dictatorship and finally the democratic transition have had a significant influence on forms of remembering and commemorating the victims of the conflict. At first, only Francoist victims were exhumed and properly buried, while the bodies of defeated Republicans were deliberately left underground to exercise symbolical and psychological power and as one of the elements of the historical politics based on oblivion. However, the enforced erasure of those dead from society has not meant that they have been completely forgotten. The unmarked existence of mass graves has triggered different cycles of exhumation processes. The remains of Republicans were secretly and in small numbers exhumed by the families immediately after the war and during the dictatorship. In governmental efforts to fill the crypts of the monument located in the Valley of the Fallen, thousands have been exhumed since 1959, often without the knowledge and permission of surviving families. The number of private exhumations temporarily increased during the democratic transition, but the real ‘exhumations movement’ began in 2000. Only then were scientific methods deployed in the exhumations and identifications of the victims, and exhumations received wide media coverage lasting till today. Varied reasons for each phase of exhumations are critically discussed in the article to present a review of their social impact, symbolic dimension and political aim. The article further argues for the existence of a modern ‘Republican identity’ and ‘Republican nationalism’.

Key words: exhumations, mass graves, Spain, nationalism, war victims, commemorations

Słowa kluczowe: ekshumacje, masowe groby, Hiszpania, nacjonalizm, ofiary wojenne, upamiętnianie

Kwestia masowych grobów, w których spoczywają ofiary wojny domowej (1936–1939), jest obecnie jednym z kluczowych dylematów z jakimi boryka się społeczeństwo hiszpańskie. Narracja dotycząca ich historii była kilkakrotnie modyfikowana i dopasowywana do zmieniającej się atmosfery społeczno-politycznej. W okresie dyktatury Francisco Franco polegli republikanie formalnie traktowani byli jako „zaginieni”, a ich ciała były zarówno w sensie literalnym, jak i metaforycznym pozostawione pod ziemią i objęte przymusową niepamięcią. Publicznie upamiętniano wyłącznie poległych nacjonalistów. Sytuacja ta stopniowo ulegała zmianie wraz z demokratyczną transformacją kraju (1975–1982), a obecnie masowe groby republikanów chronione są aktami prawnymi oraz koncentruje się wokół nich tak zwany ruch ekshumacyjny¹.

¹ Na temat ekshumacji w Hiszpanii zob. np. Francisco Ferrándiz, „The Return of Civil War Ghosts: The Ethnography of Exhumations in Contemporary Spain”, *Anthropology Today* 22, 3 (2006): 7–12; Francisco Ferrándiz, „Exhumaciones y políticas de la memoria en la España contemporánea”, *HISPANIA NOVA. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2007): 621–640; Layla Renshaw, *Exhuming Loss: Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War* (Walnut Creek: Left Coast Press, 2011) (fragment opublikowany jako: „Otwarty grób”, przeł. Marcin Napiórkowski, w *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. Paweł Majewski, Marcin Napiórkowski (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018), 97–107); Francisco Etxeberria, „Exhumaciones contemporáneas en España: las fosas comunes de la Guerra Civil”, *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense* 18 (2012): 13–28; Francisco Ferrándiz, *El pasado bajo tierra. Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil* (Barcelona: Anthropos Editorial, 2014); Alfredo González-Ruibal, „Od pola bitewnego do obozu pracy. Archeologia wojny domowej i dyktatury w Hiszpanii”, przeł. Kornelia Kajda, Dawid Kobiółka, *Przegląd Archeologiczny* 62 (2014): 165–182; Paloma Aguilar, Francisco Ferrándiz, „Memory, Media and Spectacle: Interview's Portrayal of Civil War Exhumations in the Early Years of Spanish Democracy”, *Journal of Spanish Cultural Studies* 17, 1 (2016): 1–25; Natalia Jarska, „Masowe groby w próżni prawnej – rozmowa z Franciskiem Ferrándizem”, *pamięć.pl* 9, 54 (2016): 14–18; Zoé de Kerangat, „Beyond Local Memories: Exhumations of Francoism's Victims as Counter-discourse during the Spanish Transition to Democracy”, w *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*, red. Tea Sindbæk Andersen, Barbara Törnquist-Plewa (Leiden: Brill, 2017), 104–121; *Legacies of Violence in Contemporary Spain: Exhuming the Past, Understanding the Present*, red. Ofelia Ferrán, Lisa Hilbink (New York: Routledge, 2017); Alexandra Staniewska, „Ekshumacje jako rytuały nacjonalistyczne”, *Etnologia.pl*, 2017, <http://www.etnologia.pl/europa/teksty/ekshumacje-jako-rytuały-nacjonalistyczne.php> (dostęp: 10.05.2021); Paloma Aguilar, „Memoria y transición en España. Exhumaciones de fusilados republicanos y homenajes en su honor”, *Historia y Política* 39 (2018): 291–325; Paweł Machcewicz, „Hiszpańskie rozliczenia z wojną domową i dyktaturą”, *Przegląd Historyczny* 109, 3 (2018): 417–438; Francisco Ferrándiz, „Unburials, Generals, and Phantom Militarism: Engaging with the Spanish Civil War Legacy”, *Current Anthropology* 60, 19 (2019): 62–76; Francisco Ferrándiz, „Życia po życiu. Społeczna autopsja ekshumacji grobów masowych w Hiszpanii”, przeł. Adam Ostolski, w *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, red. Alexandra Staniewska, Ewa Domańska (Gdańsk: słowo/obraz terytoria, w druku), 260–285. Pobocznie o ekshumacjach w Hiszpanii traktują też artykuły poświęcone pamięci, polityce historycznej i społecznym rozliczeniom z przeszłością: Anna Ratke, „Polityka historyczna Hiszpanii widziana przez pryzmat ustawy o pamięci historycznej z 2007 roku”, *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego* 17, 8 (2011): 335–354; Wojciech Opióła, „Współczesna hiszpańska polityka pamięci (1999–2014)”, *Przegląd Narodowościowy* 5 (2016): 63–83; Justyna Lubańska-Gómez, „Między wolą pojednania i chęcią rewanżu.

W krajach, które jak Hiszpania dotknięte były w przeszłości konfliktem wewnętrznym, wydobywanie szczątków w celu ich ponownego pochówku jest procesem szczególnym, będącym elementem sprawiedliwości okresu przejściowego (ang. *transitional justice*)². Motywacje tego procesu obejmują przede wszystkim indywidualne oczekiwania rodzin, które chcą poznać okoliczności śmierci i miejsca złożenia ciał bliskich, a także społeczną potrzebę dotarcia do prawdy o wydarzeniach i sprawiedliwego przedstawienia historii. Literatura skupiona na indywidualnych i społecznych potrzebach poszukiwania, wydobywania, identyfikacji i upamiętniania szczątków ofiar konfliktów jest bardzo bogata i wykracza poza problematykę wojny domowej w Hiszpanii³. Niektórzy autorzy zwracają też uwagę na upolitycznienie ciał ofiar konfliktu⁴ oraz polityczne motywacje ekshumacji⁵. W polskojęzycznej i obcojęzycznej literaturze brakuje jednak krytycznych opracowań zwracających uwagę na fakt, że ciała ofiar hiszpańskiej wojny domowej są nie tylko głównym elementem prowadzonych od dekad licznych i zmiennych polityk pamięci⁶, lecz stanowią także szczególnie czynnik kreujący współczesne wyobrażenia społeczne. Istotne jest między innymi ustalenie wpływu ekshumacji na społeczeństwo hiszpańskie. Czy ekshumacje są faktycznie drogą ku pojednaniu i jaki jest ich symboliczny wymiar? A także, czy cel ekshumacji prowadzonych w różnych regionach, które przejawiają tendencje separatystyczne lub nie, jest taki sam?

W artykule tym omawiam zróżnicowane ze względu na czas i miejsce praktyki ekshumowania ofiar hiszpańskiej wojny domowej. Przedstawiając zarys społecznych i politycznych uwarunkowań ekshumacji, wychodzę z założenia, że są one nie tylko i nie tyle jednorazowymi wydarzeniami, ile często złożonymi procesami związanym zarówno z samym aktem wydobywania szczątków ofiar, jak

Pamięć o ofiarach hiszpańskiej wojny domowej 1936–1939 i frankizmu jako przestrzeń pojednania, a także potencjalne zagrożenie dla bezpieczeństwa społeczeństwa hiszpańskiego”, *Historia i Polityka* 33, 40 (2020): 149–159. W formie reportażu historia ekshumacji w Hiszpanii została przedstawiona przez Katarzynę Kobylarczyk – Katarzyna Kobylarczyk, *Strup. Hiszpania rozdrapuje rany* (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2019).

² Zob. Tomasz Lachowski, *Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym. Sprawiedliwość okresu przejściowego (transitional justice)* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018).

³ Zob. np. serię książek *Human remains and violence* pod redakcją Élisabeth Anstett i Jeana-Marca Dreyfusa, <https://manchesteruniversitypress.co.uk/series/human-remains-and-violence/> (dostęp: 10.05.2021).

⁴ Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change* (New York: Columbia University Press, 1999); *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*, red. Francisco Ferrándiz, Antonius C. G. M. Robben (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015).

⁵ *Ekshumacje polityczne: teoria i praktyka*, red. Alexandra Staniewska, Ewa Domańska (Gdańsk: słowo/obraz terytoria, w druku).

⁶ Polityka pamięci to wszelkie działania polityczne związane ze sposobami zbiorowego pamiętania, przywoływania, interpretacji, opisu i nauczania konkretnej wizji historii, które najczęściej są wybiórcze i zależne od aktualnych celów politycznych. Narzucona narracja może być w pewnym stopniu falsyfikowana i mityzowana. Najczęściej mamy do czynienia ze spierającymi się lub współistniejącymi (i częściowo pokrywającymi się) politykami pamięci, a więc nie tylko z państwową polityką pamięci, ale też na przykład lokalną czy regionalną.

i z odkopywaniem i odżywianiem stłumionych w czasie dyktatury idei. Uważam, że wzrost liczby ekshumacji i ich przeniesienie ze sfery prywatnej do publicznej doprowadziły w ostatnich dwóch dekadach do wykształcenia się w Hiszpanii nowoczesnej „tożsamości republikańskiej” i „nacjonalizmu republikańskiego”. Proponuję, by rozpatrując te zagadnienia, posłużyć się zaproponowanym wspólnie z Ewą Domańską pojęciem „ekshumacji politycznych”, które uznaję za kluczowe dla myślenia historycznego pomagającego określić kondycję współczesnego człowieka i świata. W książce *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka* są one rozumiane jako:

interwencyjny akt polityczny, który manifestuje dokonane zazwyczaj przez specjalistów w dziedzinie badań sądowych otwarcie grobu lub dołu grzebalnego powstałego w następstwie masowej i/lub wspieranej przez państwo łamiącej prawa człowieka przemocy powodowanej przez konflikty na tle etnicznym, politycznym, klasowym czy/i religijnym i wydobyte z ziemi traktowanych jako dowody zbrodni zazwyczaj anonimowych ciał lub szczątków ludzkich wraz ze znalezionymi w ich bliskości artefaktami. Celem takich ekshumacji jest zrekonstruowanie okoliczności, sposobu, miejsca i czasu śmierci ofiar, wskazanie sprawców i motywów mordu, często (ale nie zawsze) przeprowadzenie przy użyciu metod kryminalistycznych identyfikacji ofiar, repatriacja szczątków oraz dokonanie powtórnego pochówku. Ich efektem ma być rehabilitacja, reintegracja, przywrócenie godności, ukaranie sprawców i restytuowanie ładu społecznego. Ekshumacje polityczne stanowią kluczowy element procesu przepracowywania jednostkowej i/lub zbiorowej traumy i ważny element sprawiedliwości w okresie przejściowym. Wydobyte szczątki stają się jednak nie tylko dowodami zbrodni i świadkami zza grobu, lecz także rodzajem „kapitału symbolicznego”, i uzyskują specyficzne sprawstwo, stając się ważnymi aktorami społecznymi i motorami politycznych zmian. Uprawomocniają nową władzę i delegalizują tę znajdującą się w opozycji oraz budują nowy panteon wprowadzając do niego (wyekshumowanych) nowych bohaterów, a usuwając tych, uznanych aktualnie za wrogów⁷.

W przyjętej przeze mnie perspektywie praktyki związane z ciałami ofiar konfliktów zbrojnych interpretowane są nie tylko w kontekście praw człowieka i potrzeb społecznych, lecz także jako działania polityczne (niekiedy o podłożu nacjonalistycznym)⁸ oraz akty społecznego oporu.

Omówienie politycznych i społecznych aspektów poszczególnych etapów ekshumacji opieram na źródłach historycznych i zastanych oraz materiałach zgromadzonych podczas badań etnograficznych, które pozwoliły mi ukazać indywidualne przypadki na tle procesów historycznych. Badania te wpisują się w nurt etnografii wielostanowiskowej (ang. *multi-sited ethnography*)⁹, zarówno ze względu na wielość miejsc, w jakich były one prowadzone, jak i ich kontekstów¹⁰.

⁷ Alexandra Staniewska, Ewa Domańska, „Ekshumacje polityczne jako zjawisko społeczne i wielodzielnicowe pole badań”, w *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, red. Alexandra Staniewska, Ewa Domańska (Gdańsk: słowo/obraz terytoria, w druku), 24–25.

⁸ Staniewska, *Ekshumacje jako rytuały nacjonalistyczne*.

⁹ George E. Marcus, „Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography”, *Annual Review of Anthropology* 24 (1995): 95–117.

¹⁰ Chodzi o możliwość obserwacji działań podejmowanych na ciałach ekshumowanych nie tylko w warunkach publicznych ekshumacji, lecz także niepublicznych analiz laboratoryj-

Głównym miejscem moich badań był autonomiczny Kraj Basków, gdzie wydobywanie ciał zamordowanych ma szczególny wymiar powiązany z lokalnymi aspiracjami nacjonalistycznymi i separatystycznymi. Początkowo skupiałam się wyłącznie na ekshumacjach baskijskich, a także działaniach związanych z przywracaniem pamięci historycznej o już wyekshumowanym masowym grobie nazywanym lokalnie „Mały Katyń” (bas. *Kattin Txiki*). Po wstępnych badaniach w Kraju Basków (wrzesień 2014 – lipiec 2015) zakładałam, że ograniczenie analiz do jednej wspólnoty autonomicznej o wyraźnie odrębnej tożsamości pozwoli szczegółowo zaobserwować lokalne i narodowe polityki (czy nekropolityki) związane z martwymi ciałami¹¹, a także ich wpływ na tożsamość społeczną. Okazało się jednak, że pomimo pewnych charakterystyk typowych dla baskijskiego nacjonalizmu, ruch ekshumacyjny powiązany jest ze znacznie szerszą postawą, wykraczającą poza granice separatystycznych wspólnot autonomicznych. W rezultacie poszerzyłam zakres terytorialny badań o zlokalizowane na północy Hiszpanii Nawarrę, Kastylię i León oraz Asturię, w których od września 2017 do września 2018 roku prowadziłam pogłębione wywiady etnograficzne z rodzinami ofiar, osobami ekshumującymi i postronnymi widzami oraz obserwację uczestniczącą, lokalizując i ekshumując masowe groby wraz z Towarzystwem Naukowym Aranzadi (hiszp. *Sociedad de Ciencias Aranzadi*).

WYMUSZONE ZAGINIĘCIA I WYBIÓRCZE UPAMIĘTNIENIA

W czasie wojny ludzie w różny sposób „znikali”, a ich ciała zakopywano w masowych grobach. Potajemne mordowanie i ukrywanie ofiar było częścią tak zwanej „inwestycji w terror”, poprzez którą Francisco Franco przygotował grunt

nych i związanych z nimi procesów przygotowywania szczątków do badań (mycie, suszenie, układanie, cięcie itd.). Miałam też możliwość uczestnictwa w przygotowaniach do ostatecznych ekshumacji, które obejmowały poszukiwania masowych grobów (lokalizowanych w oparciu o wspomnienia okolicznych mieszkańców) i usuwanie z nich koparką wierzchnich warstw ziemi. Zebrany przy tej okazji materiał badawczy (doświadczenia, obserwacje i wywiady) został wykorzystany w niniejszym artykule.

¹¹ Termin „nekropolityka” został pierwotnie omówiony przez Achille Mbembe („Nekropolityka”, przeł. Katarzyna Bojarska, w Achille Mbembe, *Polityka wrogości* (Kraków: Wydawnictwo Karakter, 2018), 207–250) jako kontrola nad życiem i śmiercią obywateli, a także nowe formy społecznych i politycznych sposobów uśmiercania. W kontekście praktyk podejmowanych w odniesieniu do zwłok pojęcie to należy jednak rozumieć nieco szerzej i traktować synonimicznie z „polityką martwych ciał” zgłębianą przez Katherine Verdery (Verdery, *Political Lives of Dead Bodies*). W takim ujęciu „nekropolityka” to nie tylko zarządzanie śmiercią obywateli, ale również kontrola nad martwymi ciałami, a więc przeniesienie sposobów sprawowania władzy poza granice życia. Może dotyczyć neutralnych sposobów gospodarowania zwłokami obywateli (np. poprzez ustawy określające sposoby chowania zmarłych), praktyk nekroprzemocy wykorzystujących zwłoki do prowadzenia opresyjnej polityki lub wiązać się z afirmacją i heroizacją poszczególnych zmarłych w ramach prowadzonej polityki pamięci.

pod swoją późniejszą dyktaturę¹². Ten sposób agresji wobec wroga – wymierzonej nie tylko bezpośrednio w straconych, ale także w ich bliskich, objawiał się w trakcie dyktatury w formie symbolicznej kontroli nad zmarłymi republikańcami, a tym samym psychicznej przemocy wobec ich rodzin. Pozostawienie ciał stopniowemu rozkładowi miało też na celu zamaskowanie i zniszczenie świadectw przemocy, choć niekiedy podejmowano również dodatkowe działania destrukcyjne, jak posypywanie ciał wapnem palonym¹³ czy roztrzaskiwanie czaszek kamieniami¹⁴. Co więcej, by wymazać wszelkie dowody istnienia zamordowanych osób, często wrywano też kartki z ksiąg stanu cywilnego¹⁵.

Zupełnie inaczej wyglądał los martwych frankistów. Bezpośrednio po wojnie ich ciała były ekshumowane przez instytucje wojskowe i państwowe, a specjalne rozporządzenie miało zapobiegać próbom samowolnego wydobywania zwłok¹⁶. Zmarli frankiści byli honorowani faktycznie lub symbolicznie (na przykład przez upamiętniające tablice) w całym kraju, czego kulminacją był około 450-kilometrowy pieszy pochód z trumną rozstrzelanego w 1936 roku założyciela Falangi Hiszpańskiej – José Antonia Primo de Riverę¹⁷. Zwłoki większości frankistów przewożono jednak od późnych lat pięćdziesiątych do przygotowanego wyłącznie dla nich wydrążonego w skale mauzoleum zlokalizowanego około 50 kilometrów od centrum Madrytu. W latach późniejszych uzyskało ono nazwę Doliny Poległych (hiszp. *Valle de los Caídos*) i oficjalnie miało upamiętniać wszystkie ofiary konfliktu. W rzeczywistości ofiary republikańskie zostały do niego dodane w politycznym manewrze pozornej rekuncji¹⁸, często bez wiedzy i zgody rodzin „zaginionych”¹⁹.

„Przywleczenie”²⁰ ciał z masowych grobów do mauzoleum oraz dokonywane zaraz po wojnie nieliczne ekshumacje były działaniami prowadzonymi w ra-

¹² Paul Preston, *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain* (London: Harper Press, 2012).

¹³ W rzeczywistości wapno palone przyczynia się do lepszego zachowania szczątków, tworząc charakterystyczną białą skorupę. Zob. Eline M. J. Schotsmans et al., „Effects of Hydrated Lime and Quicklime on the Decay of Buried Human Remains Using Pig Cadavers as Human Body Analogues”, *Forensic Science International* 217 (2012): 50–59.

¹⁴ Obie te praktyki napotkaliśmy w masowym grobie w Puente de los Ladrones (Nawarra) ekshumowanym 6 maja 2018 r.

¹⁵ Ignacio Fernández de Mata, „La memoria y la escucha, la ruptura el mundo y el conflicto de memorias”, *Hispania Nova* 6 (2006): 694.

¹⁶ Ferrándiz, *Unburials, Generals, and Phantom Militarism*, 64.

¹⁷ Ferrándiz, *Unburials, Generals, and Phantom Militarism*, 64.

¹⁸ Dolina Poległych początkowo miała upamiętniać wyłącznie poległych frankistów. Dopiero w połowie lat 50., kiedy kraj zaczął wychodzić z międzynarodowej izolacji, zwrócono uwagę na kwestię pojednania i ofiary republikańskie, aby przedstawić wizerunek Hiszpanii jako kraju zintegrowanego, który poradził sobie z trudną przeszłością (Belén Moreno Garrido, „El Valle de los Caídos: Una nueva aproximación”, *Revista de Historia Actual* 8, 8 (2010): 32). Z tego względu po zakończeniu budowy, od roku 1959 do 1983 przewożono do mauzoleum ciała obu stron konfliktu, a nie, jak pierwotnie planowano, wyłącznie ciała frankistów.

¹⁹ Zob. Staniewska, Domańska, *Ekshumacje polityczne jako zjawisko społeczne*, 28.

²⁰ Posługuję się tym terminem za Ferrándiz, *Życia po życiu*.

mach pierwszego z czterech etapów²¹ ekshumacji. Upamiętnienie zmarłych zwycięzców – zwłaszcza w kontraście do „zapomnianych” pokonanych – utrzymywało powojenne *status quo*. Komemoracje jednocześnie manifestowały troskę o pamięć o towarzyszach broni oraz stanowiły przestrożę dla wszystkich tych, którzy myśleli o wypowiedzeniu posłuszeństwa władzy. Podczas wojny domowej za pierwszy etap polityki martwych ciał można jednak uznać ekshumacje ciał księży i zakonnic, jakie były przeprowadzane przez republikanów, którzy następnie wystawiali je na widok publiczny, tworząc makabryczne ekspozycje na kościelnych ołtarzach i ulicach miast²².

NARZUCONA CISZA I PAKT MILCZENIA

Przez wiele lat frankizmu zabici republikanie oficjalnie uważani byli za zdrajców, przegranych i „zaginionych”, o których nie można mówić, których nie można upamiętniać i po których nie można przechodzić żałoby. Dla rodzin republikańskich dodatkowo krzywdząca była niewiedza związana z faktycznym losem zmarłych. Jak wspominał osiemdziesięcioletni Ignacio:

mama wiedziała, że ojca zabili, chociaż oficjalnie nikt tego nie przyznał. Ale zabrali go nagle, bez niczego, więc było wiadomo po co... [...] Przez całe życie miała żal, że nie mogła go dobrze pochować [...] i że nie wiedziała nawet gdzie jest zakopany²³.

Brak działań wynikał także z obawy przed możliwymi represjami ze strony frankistów, skutecznie utrwalonej przez wojenny terror i późniejsze represje.

Narzucona narracja historyczna zwycięzców, w której nie było miejsca na „zaginionych”²⁴, funkcjonowała aż do transformacji demokratycznej pod koniec lat siedemdziesiątych. W celu szybkiego zbudowania demokratycznego państwa konieczne było jednak zapomnienie o przeszłości i zbrodniach frankizmu oraz koncentracja na przyszłości²⁵, co spowodowało, że nie podjęto żadnych działań

²¹ Część badaczy podaje trójdzielny podział na ekshumacje powojenne (wliczając do nich ekshumacje okresu dyktatury), okresu transformacji i współczesne. Dla zachowania możliwie największej szczegółowości charakterystyk społeczno-politycznych czterostopniowy podział wydaje się najkorzystniejszy. W przypadku ciał republikanów ekshumacje powojenne różnią się bowiem powodami i liczebnością od ekshumacji okresu dyktatury.

²² Ponieważ późniejsze polityki i ekshumacje skupione są jedynie na ofiarach wojny, ten epizod ekshumacyjny przywołuję tu jedynie na marginesie. Zob. Bruce Lincoln, „Exhumaciones revolucionarias en España, Julio 1936”, *Historia Social* 35 (1999): 101–118.

²³ Wywiad przeprowadzony w Donostia-San Sebastián 11 maja 2018 r.

²⁴ Pośrednio milczenie wynikało też ze specyfiki powojennych czasów. Aby funkcjonować w nowo ukształtowanej przestrzeni, wielu musiało porzucić wzajemne uprzedzenia i współistnieć w podzielonym ideologicznie społeczeństwie.

²⁵ Paul Connerton nazywa to „zapominaniem nakazanym” (ang. *prescriptive forgetting*) – w przypadku uprzednich dyktatur nowe demokracje muszą niekiedy zapomnieć o przeszłości, co leży w interesie obu stron (Paul Connerton, „Siedem rodzajów zapomnienia”, przeł.

w stosunku do ciał republikańców. Co więcej, po objęciu tronu Juan Carlos podpisał w 1977 roku ustawę o obustronnej amnestii²⁶, która miała stworzyć prawne podstawy społecznego pojednania. Objęła ona zarówno zbrodnie wojenne, jak i szeroki zakres innych przestępstw. Skorzystały na niej również ruchy lewicowe i opozycyjne, do których zaliczały się radykalne grupy anarchistyczne i organizacje terrorystyczne (między innymi baskijska ETA – *Euskadi Ta Askatasuna*), gdyż wypuszczono z więzień ich członków skazanych za zbrodnie polityczne (w tym morderstwa). W tamtym czasie powszechna amnestia była więc postrzegana jako rozwiązanie korzystne obu stron konfliktu²⁷. Współcześnie jest ona jednym z głównych punktów spornych w debacie na temat demokratyzacji kraju, podnoszonym zwłaszcza przez osoby negujące rzeczywistą przemianę polityczną w Hiszpanii (głównie związane z lewicą lub środowiskami separatystycznymi). Argumentują one, że nieosądzenie osób odpowiedzialnych za frankistowskie zbrodnie wojenne i powojenne szkodzi społecznej rekuncylacji, a pozostawienie ofiar w ukrytych masowych grobach podważa podstawowe prawa człowieka i jest sprzeczne z założeniami sprawiedliwości okresu przejściowego.

PAMIĘĆ

Oficjalna amnezja nie oznaczała, że ofiary leżące w nieoznaczonych grobach zostały zapomniane. Prawdą jest, że ocalali często nie chcieli wracać wspomnieniami do wojennych doświadczeń, najczęściej ze względu na wywoływany przez nie ból związany z utratą bliskich, a także własne cierpienie zadane przez frankistów, a nierzadko i wstyd²⁸. Pierwsze powojenne pokolenie w dużej mierze nie było świadome wojennego losu swoich rodziców. Należy podkreślić, że w rodzinie zaangażowanej w ekshumację dwudziestokilkuletniej Olatz, a także w wielu innych hiszpańskich domach, dopiero pokolenie wnuków zaczęło dogłębnie poznawać i drażyć historie własnych rodzin. Ten przeskok pokoleniowy niewątpliwie wynika z prowadzonej w czasach dyktatury polityki strachu i zapomnienia. Jednak, jak pokazują działania związane z odzyskiwaniem pamięci historycznej oraz z ekshumowaniem i upamiętnianiem zabitych, pamięć o wydarzeniach i ofiarach w dużej mierze przetrwała okres represji. Można

LIDEX, w *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, red. Kornelia Kończal (Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014), 346–348).

²⁶ Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistia, <https://www.boe.es/eli/es/l/1977/10/15/46/con> (dostęp: 10.05.2021).

²⁷ Fernández de Mata, „The «Logics» of Violence and Franco's Mass Graves. An Ethnohistorical Approach”, *International Journal of the Humanities* 2, 3 (2004): 2528; Paloma Aguilar, „Jueces, represión y justicia transicional en España, Chile y Argentina”, *Revista Internacional de Sociología* 71, 2 (2013): 295.

²⁸ Jedną ze stosowanych przez frankistów tortur było golenie głów republikańskim kobietom, a następnie podawanie im środków przeczyszczających i przepędzanie nago ulicami miasteczek.

nawet powiedzieć, że ten wymuszony czas niepamięci wzmocnił ją. Ramón, który od 2005 roku aktywnie działa w stowarzyszeniu przywracającym pamięć, twierdzi, że „ta prawda [o ofiarach] nie została przekazana ze strachu, ze strachu przed represjami, [...] starsze osoby doznały wielu nacisków, Franco jeszcze żył, a z czasem też ze strachu lub by nie ruszać już starych spraw, jest wiele powodów, ale to wszystko wychodzi teraz na światło dzienne, powoli, naszym celem jest wydobyć tego na światło dzienne”²⁹.

Niekiedy jeszcze w czasach dyktatury podejmowano partyzanckie działania kontestujące władzę i prowadzoną narrację pamięci, ale ze względu na silną polaryzację społeczną i terror były one sporadyczne. Donosy sąsiadów bywały przyczyną bezwzględnych represji, niekiedy wręcz egzekucji, jak w przypadku rodziny Ramóna: „Donieśli tak na mojego dziadka. [...] Kiedy wkroczyły wojska [frankistowskie do Kraju Basków], donieśli, że jest [baskijskim] nacjonalistą, a później ten, który na niego doniósł, zajął stanowisko dziadka w ratuszu”. Śmierć ofiar była więc często nie tylko wynikiem polityki, ale i zwykłej zawiści. Polaryzacja społeczna i konflikt funkcjonowały nie tylko na poziomie narodowym, lecz także lokalnym.

Pomimo nieustannej atmosfery napięcia, lokalne ekshumacje ciał republikanów przeprowadzano sporadycznie w okresie dyktatury w całej Hiszpanii. Zalicza się je do drugiego etapu ekshumacji. Miały one najczęściej charakter potajemny, by nie drażnić nieprzychylnych sąsiadów i frankistowskich alcadów³⁰. Szczególną ekshumację przeprowadzono na początku lat sześćdziesiątych w miejscu, w którym w 2014 roku rozpoczęłam prace terenowe. Był to podwójny masowy grób zwany przez miejscowych *Kattin Txiki*, czyli Mały Katyń (Oiartzun, Kraj Basków). Jak opowiadał mi zajmujący się lokalną historią Iñaki, sam Franco wyraził zgodę na jego ekshumację, ale zastrzegł, że musi być przeprowadzona potajemnie³¹. Zgoda ta miała wynikać głównie z nacisków kościelnych, gdyż w tym masowym grobie oprócz ciał republikanów zakopano również księdza – Jorge Iturricastillo. Hiszpański Kościół katolicki od początku konfliktu poparł frankistów, a następnie legitymizował władzę Franco. Wielu baskijskich księży wspierało jednak regionalne ruchy nacjonalistyczne, których członkowie byli eksterminowani na równi z republikanami³². W czasie wojny Kraj Basków był obszarem, na którym to frankiści, a nie republikanie – jak w pozostałej części kraju – mordowali kapłanów i zakonników. Ze względu na wojnę prowadzoną nie tylko pod hasłami politycznymi, ale i religijnymi³³, sytuacja ta była dla Franco wyjątkowo niewygodna.

²⁹ Wywiad przeprowadzony w Oiartzun 5 sierpnia 2015 r.

³⁰ Alcad (hiszp. *alcalde*) jest zwierzchnikiem wsi, gminy lub miasta. Jego polskim odpowiednikiem jest burmistrz lub prezydenta miasta.

³¹ Wywiad przeprowadzony w Oiartzun 7 marca 2015 r.

³² Większość baskijskich nacjonalistów oficjalnie poparła zresztą stronę republikańską.

³³ Republikanie opowiadali się za świeckim państwem.

ODGRZEBYWANIE PRZESZŁOŚCI

Początkowo nieliczne ekshumacje i ponowne pochówki ciał ofiar w czasach dyktatury, w okresie politycznej transformacji stały się częstsze i nabrały publicznego charakteru. W dalszym ciągu odbywały się one jedynie z inicjatyw prywatnych. Ten trzeci etap ekshumacji związany był przede wszystkim ze względnym rozluźnieniem społeczno-politycznego napięcia, jakie nastąpiło po śmierci Franco w 1975 roku, a także z wprowadzeniem w 1979 roku prawa do rent dla bliskich ofiar³⁴. W pewnym sensie był to pierwszy przejaw oficjalnego uznania republikańskich ofiar i cierpienia ich rodzin. Zgodnie z zapisami ustawy, warunkiem otrzymania świadczenia było jednak potwierdzenie śmierci bliskiej osoby. Dla wielu rodzin ofiar jedyną możliwością zmiany ich statusu z „zaginionych” na „zmarłych” było odnalezienie i wydobywanie ukrytych przez frankistów ciał. Ekshumacje te zostały jednak dość szybko zastopowane przez zamach stanu dokonany 23 lutego 1981 roku przez przeciwnych demokracji wojskowych dowódców. Chociaż był on nieudany, dla hiszpańskiego społeczeństwa stanowił widmo ponownego konfliktu. W takich warunkach polityczno-społecznych kraj nie był w stanie stawić czoła przeszłości³⁵. W rezultacie masowe ekshumacje zostały wstrzymane aż do początku XXI wieku.

Za początek czwartego etapu ekshumacji powszechnie uznaje się ekshumację szczątków trzynastu republikańców z masowego grobu w Priaranza del Bierzo w październiku 2000 roku. Została ona przeprowadzona w wyniku starań Emilia Silvy, którego dziadek był jedną z ofiar mordu i „zapomnienia”. Była to pierwsza ekshumacja szeroko nagłośniona medialnie. Jednak tym, co najbardziej ją wyróżniało, było zastosowanie metod naukowych przy wydobywaniu szczątków i ich identyfikacji. Po raz pierwszy w historii hiszpańskich ekshumacji ciała ofiar nie wydobywały samodzielnie rodziny czy grupy sąsiadów, ale profesjonalnie przygotowani archeolodzy i specjaliści sądowi.

Nie ulega wątpliwości, że społeczny ból został nieprzepracowany, indywidualne żałoby niezakończone, a zmarli nieupamiętnieni. Odzyskiwanie historii, a więc uwzględnienie perspektyw obu stron konfliktu oraz relacji wcześniej usuniętych z oficjalnej narracji, jest powszechnie uznawane za ważny element społecznego przepracowania konfliktu i warunek wstąpienia na drogę ku rekuncyliacji. Jednym z państwowych działań mających to na celu było uchwalenie w grudniu 2007 roku ustawy o pamięci historycznej (hiszp. *Ley de Memoria Histórica*), w której treści wprost uznano i rozszerzono prawa osób prześlado-

³⁴ Ley 5/1979, de 18 de septiembre, sobre reconocimiento de pensiones, asistencia médico-farmacéutica y asistencia social en favor de las viudas, y demás familiares de los españoles fallecidos como consecuencia o con ocasión de la pasada guerra civil, <https://www.boe.es/boe/dias/1979/09/28/pdfs/A22605-22606.pdf> (dostęp: 10.05.2021). Pisałam o tym także w: Staniewska, Domańska, *Ekshumacje polityczne jako zjawisko społeczne*, 32. Szerzej o ekshumacjach okresu transformacji zob. de Kerangat, *Beyond Local Memories*.

³⁵ Zob. Aguilar, Ferrándiz, *Memory, Media and Spectacle*.

wanych lub doświadczających przemocy podczas wojny domowej i dyktatury³⁶. Artykuł 12 tej ustawy nakładał na władze obowiązek stworzenia ogólnodostępnej mapy miejsc, w których znajdują się groby³⁷, a także ich ochrony (zarówno prywatnej, jak i publicznej). Oprócz mapy opublikowany został także naukowy „Protokół działania w przypadku ekshumacji”³⁸ opisujący szczegółowe procedury i metody postępowania, które dotychczas leżały w gestii konkretnych grup ekshumacyjnych. Ustawa określiła też charakter rządowej pomocy w lokalizowaniu szczątków ofiar oraz w ich ekshumacjach. Ustanowione procedury nie wiązały się jednak z podjęciem jakichkolwiek działań na szczeblu państwowym, lecz służyły jedynie wsparciu prywatnych organizacji i stowarzyszeń, z których część podejmowała prace terenowe w tym zakresie już od 2000 roku.

Brak obowiązku prowadzenia działań lokalizacyjnych i ekshumacyjnych przez władze państwowe sprawił, że realizacja założeń ustawy o pamięci historycznej oraz fundusze przeznaczane na ekshumacje zależały od poglądów kolejnych ugrupowań rządzących krajem. Bezpośrednio po wprowadzeniu ustawy, w trakcie rządów Hiszpańskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (hiszp. *Partido Socialista Obrero Español*, PSOE), liczba przeprowadzanych rocznie i finansowanych przez państwo ekshumacji osiągnęła szczytowy punkt. Tendencja ta uległa zmianie z końcem 2011 roku, kiedy po objęciu władzy przez Partię Ludową (hiszp. *Partido Popular*, PP) rząd zaprzestał finansowania działań związanych z ekshumacjami (zob. Ryc. 1). Wprawdzie w 2012 roku zostały przeprowadzone ekshumacje, na które środki przeznaczył jeszcze rząd PSOE, ale od roku 2013 ich liczba uległa znacznemu zmniejszeniu, a organizacje pozarządowe ponownie musiały szukać innych źródeł wpływów. Po początkowej zapaści liczba interwencji zaczęła ponownie wzrastać, głównie dzięki przejęciu zobowiązań przez rządy autonomiczne³⁹, a także powrót do wcześniejszych źródeł finansowania, takich jak prywatne dotacje czy środki samorządów lokalnych. Niektóre ekshumacje zaczęły być też opłacane środka-

³⁶ Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura, <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-22296> (dostęp: 10.05.2021).

³⁷ Mapę można znaleźć tutaj: *Buscador de mapa de fosas georreferenciado*, <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadormapafosas.aspx> (dostęp: 10.05.2021).

³⁸ Orden PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura, <https://www.boe.es/eli/es/o/2011/09/26/pre2568> (dostęp: 10.05.2021).

³⁹ Na temat regulacji prawnych dotyczących ekshumacji ofiar hiszpańskiej wojny domowej w poszczególnych wspólnotach autonomicznych zob. Miren Odriozola, „Normativa de las Comunidades Autónomas en materia de fosas comunes y exhumaciones”, w *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000–2019: Estado actual y recomendaciones de futuro*, red. Francisco Etxeberria (Madrid: Ministerio de la Presidencia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones, 2020), 60–106.

mi zebranych w ramach crowdfundingu prowadzonego przez rodziny ofiar lub stowarzyszenia⁴⁰.

Po kolejnej zmianie władzy ekshumacje ponownie znalazły się w centrum państwowego zainteresowania. W sierpniu 2018 roku rząd PSOE znówelizował ustawę o pamięci historycznej o ustęp stwierdzający, że „w Dolinie Poległych jako miejscu upamiętnienia, pamięci i hołdu dla ofiar konfliktu, mogą spoczywać wyłącznie doczesne szczątki osób, które zginęły w wyniku hiszpańskiej wojny domowej”⁴¹. Miało to umożliwić przeniesienie poza Dolinę Poległych szczątków Francisco Franco, co było jedną z obietnic wyborczych PSOE. Obecność szczątków dyktatora wśród przymusowo „przywleczonych” do mauzoleum ciał republikańców była szeroko krytykowana przez liczne grupy lewicowe, a także rodziny niektórych ofiar spoczywających w Dolinie. W 2011 roku ekshumację Franco zarekomendowała także komisja ekspercka⁴² badająca możliwość przekształcenia mauzoleum w miejsce honorujące i przywracające pamięć o ofiarach wojny i późniejszych represji politycznych, a także promujące ideę pojednania i współistnienia obu stron konfliktu. Przeniesienie ciała zmarłego dyktatora w inne miejsce uznano za warunek zmiany negatywnego społecznego odbioru Doliny Poległych i przekształcenia jej w miejsce rzeczywiście poświęcone wszystkim ofiarom wojny⁴³. Rekomendacje komisji znalazły pięć lat później aprobatę w raporcie Specjalnego Sprawozdawcy ONZ, Pabla de Greiffa⁴⁴.

Ekshumacja ciała Franco została ostatecznie przeprowadzona 24 października 2019 roku, ale na tym nie skończyły się działania wydobywcze w Dolinie Poległych. Od 2008 roku grupa trzydziestu rodzin dąży do wydobycia z mauzoleum szczątków swoich bliskich i pochowania ich w innym miejscu, napotykając po drodze liczne przeszkody formalne i administracyjne. W 2016 roku potomkom rozstrzelanych w 1936 roku braci Lapeña Altabás przyznano sądow-

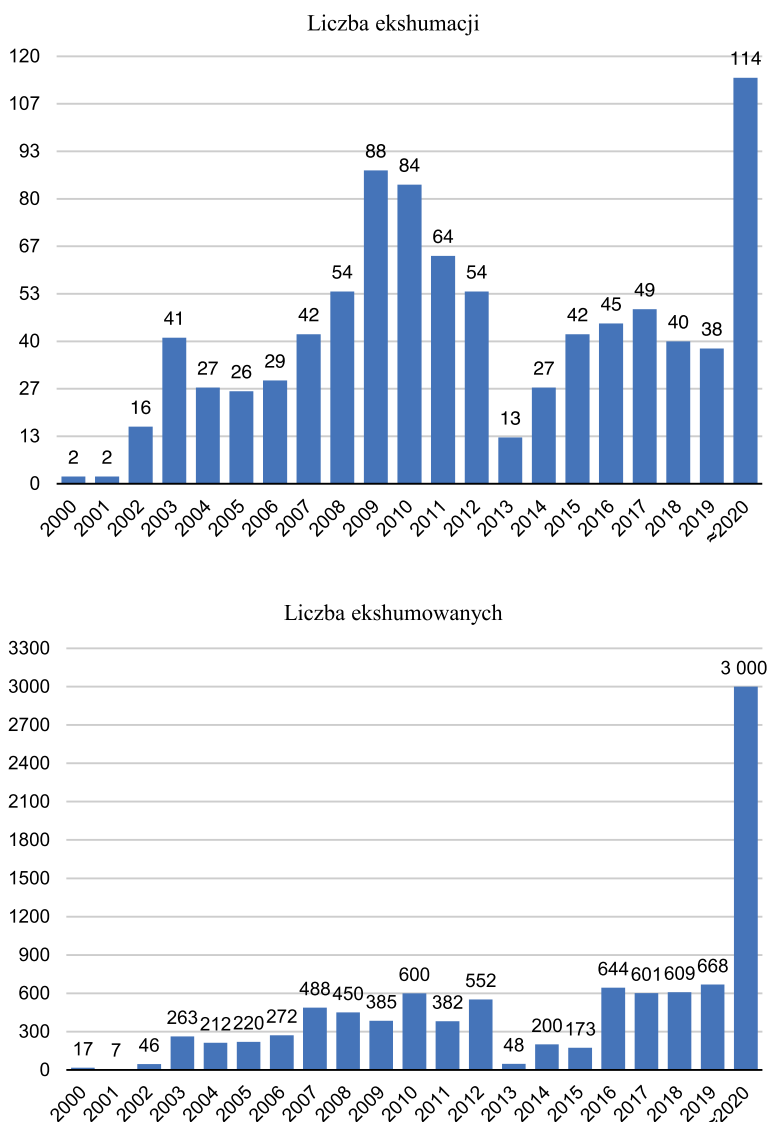
⁴⁰ Zob. np.: *La memoria de Borriol 1938–2013. Exhumación de José Valls Casanova*, www.lanzanos.com/proyectos/la-memoria-de-borriol-1938-2013; *Intervención fosa Parasimón*, <https://en.goteo.org/project/intervencion-fosa-de-parasimon> (dostęp: 10.05.2021).

⁴¹ Real Decreto-ley 10/2018, de 24 de agosto, por el que se modifica la Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura, https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2018-11836 (dostęp: 10.05.2021).

⁴² *Informe. Comisión de expertos para el futuro del Valle de los Caídos*, <https://digital.csic.es/bitstream/10261/85710/1/INFORME%20COMISION%20EXPERTOS%20VALLE%20CAIDOS%20PDF.pdf> (dostęp: 30.06.2021), 21. O działaniach Komisji z punktu widzenia jednego z jej członków zob. Ferrándiz, *Unburials, Generals, and Phantom Militarism*, 70.

⁴³ W raporcie mowa też o konieczności przeniesienia z obecnego miejsca zwłok założyciela Falangi Hiszpańskiej, José Antonia Prima de Rivery, którego ciało, ekshumowane w 1959 roku z Escorial, jako jedno z pierwszych złożono w Dolinie Poległych, w centralnym punkcie bazyliki (Ferrándiz, *Unburials, Generals, and Phantom Militarism*, 70). Zgodnie z sugestiami ekspertów jako ofiara wojny domowej ma on prawo spoczywać w pomniku, ale miejsce jego spoczynku nie powinno wyróżniać się od pozostałych.

⁴⁴ Pablo de Greiff, *Report of the Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of Non-Recurrence*, A/HRC/27/56/Add.1, 22 lipca 2014, <https://digitallibrary.un.org/record/780680>.

Ryc. 1. Wykresy przedstawiają roczną liczbę ekshumacji przeprowadzonych w Hiszpanii (górze) oraz roczną liczbę osób, których szczątki zostały ekshumowane (dół). Dane z lat 2000–2019 pochodzą z: Lourdes Herrasti, „Fosas exhumadas entre los años 2000 y 2019”, w *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019*, red. Francisco Etxeberria, 18–50. Dane za rok 2020: *Las comunidades autónomas recibirán 3 millones de euros para búsqueda, identificación y dignificación de personas desaparecidas durante la Guerra Civil y la Dictadura*, 29 marca 2021, <https://www.lamoncloa.gob.es/serviciosdeprensa/notasprensa/mpresidencia14/paginas/2021/290321-memoria-sectorial.aspx> (dostęp: 10.05.2021).

nie prawo do odzyskania ich ciał, otwierając tym samym drogę administracyjną rodzinom innych republikańców. Co prawda ekshumacja do dzisiaj nie została przeprowadzona, ale w listopadzie 2019 roku zarządzający mauzoleum rządowy organ Dziedzictwo Narodowe (hiszp. *Patrimonio Nacional*) wydał po długim oczekiwaniu zgodę na ekshumację zarówno braci Lapeña, jak i szczątków 29 innych ofiar, o których wydobyć wnioskowały pozostałe rodziny. Zaznaczono jednak, że w pierwszej kolejności muszą zostać wykonane prace umożliwiające dostęp do krypt, w których mogą znajdować się szczątki⁴⁵. Rozpoczęto je w końcu grudnia 2019 roku, ale cały proces będzie prawdopodobnie długotrwały, gdyż większość znajdujących się w Dolinie Poległych szczątków nie jest zidentyfikowana lub nie wiadomo, gdzie dokładnie się znajdują. Oznacza to, że aby ekshumować konkretne osoby, konieczne jest pobieranie próbek DNA z napotykanych w poszczególnych kryptach kości i porównywanie ich z DNA konkretnych rodzin. W celu sfinansowania niezbędnych działań zatwierdzono 30 marca 2021 roku dotację w wysokości 650 tysięcy euro⁴⁶.

Państwowe działania ekshumacyjne poza Doliną Poległych nasiliły się po otrzymaniu w 2019 roku zamówionego przez rząd raportu ekspertów i zawartych w nim rekomendacji dotyczących między innymi konieczności aktualizacji mapy grobów, utworzenia krajowej bazy danych DNA ekshumowanych ofiar i poszukujących bliskich rodzin, a także stworzenia archiwum relacji mówionych będących jednym z podstawowych źródeł pamięci historycznej⁴⁷. Przede wszystkim jednak raport zwrócił uwagę na to, że poszukiwania i ekshumacje ofiar konfliktu powinny być traktowane jako państwowy obowiązek i stanowić element kompleksowej polityki. W 2019 roku, zgodnie ze wskazaniem raportu, został przygotowany i czasowo wprowadzony nadzwyczajny plan działań (hiszp. *plan de choque*) związanych z ekshumacjami „zaginionych” ofiar reżimu Franco. Zatwierdzone w jego ramach wsparcie ekonomiczne dla organizacji non-profit i lokalnych władz wyniosło w 2020 roku prawie 1,2 miliona euro⁴⁸,

⁴⁵ *Nota informativa*, 13 listopada 2019, https://www.patrimonionacional.es/sites/default/files/2019-11/nota_informativa_vc_0.pdf (dostęp: 10.05.2021). Ze względu na zły stan techniczny, związany między innymi z dostawianiem się wody do wnętrza budynku, konieczne jest wzmocnienie konstrukcji, by możliwe było bezpiecznie podjęcie dalszych prac. Umożliwiony zostanie także dostęp do zamkniętych krypt.

⁴⁶ Real Decreto 204/2021, de 30 de marzo, por el que se regula la concesión directa de una subvención a la Fundación de la Santa Cruz del Valle de los Caídos para la financiación de las actuaciones necesarias para el desarrollo de un proyecto de ejecución de habilitación de accesos a las criptas del Valle, y medidas para la dignificación de los osarios y la exhumación e identificación de los restos de víctimas de la Guerra Civil española y la Dictadura franquista reclamados por sus familiares, <https://www.boe.es/eli/es/rd/2021/03/30/204/dof/spa/pdf> (dostęp: 10.05.2021).

⁴⁷ Raport został udostępniony publicznie w 2020 r. jako: *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000–2019*.

⁴⁸ *La Vicepresidencia primera del Gobierno cumple con los compromisos adquiridos por el Ejecutivo para 2020*, 30 grudnia 2020, https://www.lamoncloa.gob.es/serviciosdeprensa/notasprensa/mpresidencia14/Paginas/2020/301220mpr_compromisos.aspx (dostęp: 10.05.2021). Dla porównania w latach 2006–2010 przeznaczono na ekshumacje łącznie ok. 5,8 miliona euro (za: Ferrándiz, *Unburials, Generals, and Phantom Militarism*, S10).

co pozwoliło podjąć rekordową liczbę 114 ekshumacji, w wyniku których wydobyto szczątki około trzech tysięcy osób⁴⁹ (zob. Ryc. 1). Propozycja stałego rozwiązania legislacyjnego została zatwierdzona 15 września 2020 roku w formie projektu ustawy o pamięci demokratycznej (hiszp. *Anteproyecto de Ley de Memoria Democrática*)⁵⁰, na mocy którego wprowadzono „Plan czteroletni” (hiszp. *El Plan Cuatrienal*) zakładający przeprowadzenie w latach 2020–2024 ekshumacji 557 masowych grobów⁵¹. W budżecie zaplanowanym na rok 2021 kwota zarezerwowana na lokalizację, wydobycie i identyfikację ofiar wojny i dyktatury wynosi dwa miliony euro⁵². Przyjmuje się, że do odszukania i wydobycia pozostało 20–25 tysięcy ofiar, spośród których zidentyfikować uda się od pięciu do siedmiu tysięcy osób⁵³.

„POWSTANIE Z MARTWYCH”

Współcześnie ekshumacje traktuje się jako istotny aspekt procesu rozliczenia z bolesną przeszłością społeczną oraz budowania takiej narracji historii, która uwzględnia przemilczane historie ofiar. Wszelkie działania związane z odzyskiwaniem pamięci historycznej czy demokratycznej, zarówno prawne, jak i pozasądowe, związane są ze sprawiedliwością okresu przejściowego. Starania te powinny być odpolitycznione (a więc niezależne od przynależności politycznej ofiar, a także współczesnej polityki partyjnej)⁵⁴ i skupione wyłącznie na szeroko pojętych możliwościach naprawczych. W Hiszpanii jednak mamy do czynienia z upolitycznieniem i „przynależnością” partyjną ofiar i ekshumacji, który to proces w zmieniających się formach trwa od czasów wojny⁵⁵. Ekshumacje polityczne są wyrazem nie tylko odrębności od prawicy, monarchii czy stolicy, ale w pewnym stopniu również świadectwem odrodzenia idei republikańskich, a w regionach o tendencjach separatystycznych wzmocnienia lokalnych nacjonalizmów.

Podczas wszystkich ekshumacji, w których brałam bezpośredni udział, eksponowano flagę republikańską. Najczęściej czyniono to w sposób bezpośredni, rozkładając ją w pobliżu wykopu lub wewnątrz mogiły już po wyjęciu szczątków. W dwóch przypadkach w 2017 roku, gdy ekshumowaliśmy szczątki znaj-

⁴⁹ Nie jest pewne, ile z tych projektów faktycznie udało się zakończyć w 2020 roku.

⁵⁰ Anteproyecto de Ley de Memoria Democrática, 15 września 2020, <https://www.mpr.gob.es/servicios/participacion/Documents/APL%20Memoria%20Democrática.pdf> (dostęp: 10.05.2021).

⁵¹ *Las comunidades autónomas recibirán.*

⁵² *Las comunidades autónomas recibirán.*

⁵³ *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000–2019*, 190. Identyfikacja wielu ofiar nie będzie możliwa ze względu na zbytnią degradację szczątków, a także brak materiału porównawczego pobranego od potomków.

⁵⁴ de Greiff, *Report of the Special Rapporteur*.

⁵⁵ Nie jest to problem wyłącznie hiszpański. O upolitycznieniu ekshumacji w warunkach postkonfliktowych zob. *Ekshumacje polityczne*, red. Staniewska, Domańska.

dujące się na prywatnym polu uprawnym w Catalañazor oraz w przydrożnym zagajniku w Coberteladzie (Soria, Kastylia i León), flagi zostały zakopane wraz z bukietami kwiatów w wyekshumowanych trzech masowych grobach, co stanowić miało formę upamiętnienia uprzednio spoczywających w nich ofiar. Iván, będący jednym z inicjatorów całego przedsięwzięcia, podarował mi i kilku innym osobom przypinkę z logo prowadzonego przez siebie stowarzyszenia, w które wplecione są trzy kolory republikańskiej flagi: fioletowy, żółty i czerwony. Przypinki te, a także tematyczne książki i ulotki, sprzedawał i rozdawał obserwatorom z rozkładanego codziennie widocznego już z drogi stolika, który dodatkowo przyozdabiał pełnowymiarową flagą, by nie było wątpliwości, że ekshumujemy szczątki republikańców. Różnej wielkości flagi czy po prostu wstążki w odpowiednich kolorach, symbolizujące wartości, za które lub z powodu których zginęły ofiary, przynoszone były też często przez rodziny ofiar oraz innych obserwujących. To wymowne świadectwo tego, że różnice ideowe i społeczno-kulturowe, które Franco starał się zatrzeć, przetrwały co najmniej w wymiarze symbolicznym, i to pomimo prowadzonej przez lata polityki terroru. Co więcej, od czasu demokratycznej transformacji obserwować można rosnącą mobilizację podporządkowanych grup politycznych, etnicznych i językowych, czego dobrym przykładem jest separatyzm kataloński czy też rosnąca liczba użytkowników języka baskijskiego – zakazanego w okresie frankizmu⁵⁶.

Głębokie podziały między frankistami i republikańcami przetrwały dyktaturę oraz transformację ustrojową i w zmienionej formie funkcjonują do dzisiaj w społeczno-politycznej dychotomii prawica-lewica. Różnice wyraźne są również w stosunku do ofiar wojny i frankizmu, a ekshumacje stały się elementem polityki partyjnej⁵⁷. Według głównych ugrupowań prawicowych, takich jak PP, Ciudadanos (pol. Obywatele) i VOX, współczesne wydobywanie szczątków ofiar wojny domowej niepotrzebnie rozdrapuje zaleczone rany społeczeństwa. Aktywne przeciwdziałanie prawicy ekshumacjom i innym działaniom związanym z „odzyskiwaniem” pamięci znalazło wyraz w zaprzestaniu finansowania założeń ustawy o pamięci historycznej przez cały okres sprawowania władzy przez PP. Z kolei poparcie dla ekshumacji i aktualizacji historii wyrażają ugrupowania centrolewicowe i lewicowe, takie jak PSOE czy Unidas Podemos (pol. Zjednoczone Możemy), a także partie niepodległościowe.

Jednej z oddolnych ekshumacji, w której brałam udział w 2017 roku, jeszcze za czasu rządów PP, przyglądał się z zaciekawieniem, ale i obawą około sześćdziesięcioletni mężczyzna. Kiedy odeszłam nieco na ubocze, podszedł do mnie i zapytał, czy możemy ekshumować jeszcze jeden republikański grób w okolicy. Zaciekawiona zapytałam, jak ma na imię i czy mogę nagrywać. Zdecydowanie odmówił i powiedział, że nie zdradzi swej tożsamości, ale mogę ewentualnie

⁵⁶ *VI Encuesta Sociolingüística del conjunto del territorio del euskera* (Donostia-San Sebastián: Gobierno Vasco, Gobierno de Navarra, Euskararen Erakunde Publikoa, 2016), https://www.euskara.euskadi.eus/contenidos/informacion/argitalpenak/es_6092/adjuntos/2016%20VI%20INK%20SOZLG%20-%20Euskal%20Herria%20gaz.pdf (dostęp: 10.05.2021).

⁵⁷ Wskazywał na to również Specjalny Sprawozdawca ONZ, Pablo de Greiff, we wspomnianym już raporcie z 2014 roku (de Greiff, *Report of the Special Rapporteur*).

notować. Wyjaśnił, że wszystko mi powie, ale w tajemnicy, bo inaczej on i jego rodzina mogą mieć nieprzyjemności z „nimi” (tu spojrzał na mnie znacząco). Kiedy dopytałam, kim dokładnie są owi „oni”, zniżył głos i powiedział: „No wiesz, ci, co ich wsadzili do tego grobu” – po czym dodał jeszcze ciszej – „ci z prawicy”. Mężczyzna ten był przekonany, że za otwartą rozmowę o republikańskich ofiarach i frankistowskich sprawcach spotkać go mogą realne konsekwencje. Przywołany już kilkakrotnie Ramón porównywał wprost prawicowy rząd PP – „który nie dba o to, że doszło tu do ludobójstwa” i „który próbuje zatrzymać wszelkie działania” – do frankistowskiego „rządu wojskowego” (hiszp. *gobierno militar*).

Wraz z liczbą oddolnych i jednostronnych ekshumacji nastąpił rozwój zjawiska, które nazywam nacjonalizmem republikańskim. Odwołuje się on do nostalgicznej pamięci, odzyskiwanej historii i łączących ofiary ideowych podobieństw, które są podłożem działań ekshumacyjnych. Ekshumacje w sposób bezpośredni łączą terytorium (glebę/ziemię), męczeńską krew (szczątki ofiar) i pokrewieństwo (wyobrażone, bo odwołujące się do wspólnej ideologii), a więc podstawowe komponenty myśli nacjonalistycznej. Wydobywanie „przodków” i odzyskiwanie przestrzeni umacnia republikańską wspólnotę oraz motywuje do działań mających na celu ustanowienie III Republiki. Ekshumacje i ponowne, przeprowadzane zgodnie z tradycją pogrzeby, zwłaszcza takie, na których obecni są przedstawiciele władz państwowych (zarówno urzędnicy szczebla krajowego lub lokalnego, jak i funkcjonariusze służb porządkowych), umożliwiają rytualną kolektywizację i nacjonalizację zmarłych, tym samym zmieniając charakter ich relacji z żywymi. Ofiary są już nie tylko zaginionymi członkami rodzin, ale przedstawicielami innych zaginionych podczas walk oraz ofiar jednej strony konfliktu. Zjawisko to widoczne jest we wspomnianej oprawie symbolicznej (flagi, symbole etc.), zarówno na etapie ekshumacji, jak i ponownych pochówków. Co więcej, wydobywane szczątki to nie tylko ofiary, ale też kolejni bohaterowie i męczennicy, których ekshumacje przyczyniają się do rewizji narodowej lub regionalnej, fantazmatycznej genealogii. Publiczne wydobywanie republikańskich ofiar prowadzi do wykształcenia i intensyfikacji współczesnej „tożsamości republikańskiej”⁵⁸ tworzonej w trakcie procesu odzyskiwania pamięci i w oparciu o wartości symbolizowane przez historyczną flagę Republiki. I choć ekshumacje nie są jedynym składnikiem i bodźcem do konstruowania tej tożsamości, to niewątpliwie stanowią jej istotny element. Rzeczne ekshumacje można rozpatrywać jako wyraz republikańskiego nacjonalizmu, jako że priorytetowo traktowani są zmarli walczący po stronie Republiki. Dbałość jedynie o „swoich” zmarłych charakteryzowała nie tylko minione czasy frankizmu. W wyniku upolitycznienia i upartyjnięcia ekshumacji podobny egoizm ekshumacyjny, będący elementem prowadzonej nekropolityki, obserwować można w czasach współczesnych.

Skomplikowana specyfika hiszpańskiego konfliktu dodatkowo wymaga, by analiza ekshumacji oddolnych w regionach o tendencjach separatystycznych

⁵⁸ Na temat republikańskiej tożsamości zob. Renshaw, *Exhuming Loss*, 53–63.

uwzględniała ich aspekt nacjonalistyczny. Działania te są bowiem rytualnymi formami umacniania odrębności, symbolicznym zawłaszczaniem i odzyskiwaniem terytorium oraz służą umacnianiu etnicznych i regionalnych narracji i ideologii⁵⁹. W takim znaczeniu ekshumacje nie stanowią istotnego elementu sprawiedliwości okresu przejściowego, lecz stają się lokalnymi czy regionalnymi działaniami politycznymi, którym często towarzyszy flaga wspólnoty autonomicznej i/lub republikańska, z pominięciem flagi Hiszpanii. Ekshumacje, choć niewątpliwie pozwalają rodzinom zamknąć bolesny rozdział „niewiedzy” o losie bliskich, mają znacznie bardziej złożone znaczenie. Przede wszystkim te z nich, które mają charakter oddolny, a więc nie są koordynowane i finansowane przez rząd centralny, zasadniczo nie służą narodowej rekuncji. Co więcej, nie przyczyniają się też do niej działania skupiające się wyłącznie na ofiarach republikańskich⁶⁰. Trudno bowiem mówić o jakimkolwiek pojednaniu, gdy wydobywa się szczątki we własnym zakresie, dzięki zbiórkom, przy pomocy lokalnych ratuszy lub przy wsparciu rządów autonomicznych. Takie ekshumacje są symbolem sprzeciwu wobec politycznego kanibalizmu, „pożerania” zaginionych i pamięci o nich przez hegemon⁶¹, stanowią również czynnik pogłębiający istniejące podziały.

PODSUMOWANIE

Od dziesięcioleci trwa powolny i stopniowy proces społecznego powrotu ofiar „wygnanych” po wojnie domowej, które spoczywają w bezimiennych i ukrytych grobach masowych na terenie całej Hiszpanii. Początkowo narzucona niepamięć i strach przed represjami w skuteczny sposób paraliżowały poszukiwania zabitych republikańców. W czasach dyktatury, poza grobami otwieranymi przez samych frankistów, przeprowadzono tylko nieliczne ekshumacje. Zmiany w tym zakresie przyniosły lata transformacji, ale dopiero od roku 2000 można mówić o prawdziwym „ruchu ekshumacyjnym”. Przedstawione charakterystyki poszczególnych etapów ekshumacji – powojennych, dyktatury, transformacji i współczesnych – są uproszczone, gdyż rzeczywisty przebieg tych procesów był i wciąż jest znacznie bardziej skomplikowany. Ekshumacje nie odnoszą się bowiem tylko do ciał i szczątków, lecz mają znacznie szerszy wymiar społeczny, polityczny i ideologiczny. Nie ulega wątpliwości, że wraz ze wzrostem liczby wydobywanych, identyfikowanych i upamiętnianych ciał nastąpiło odrodzenie minionych ideologii i stopniowa asymilacja republikańskich symboli z ekshumacjami.

⁵⁹ Pisałam o tym wcześniej w: Staniewska, *Ekshumacje jako rytuały nacjonalistyczne*; Staniewska, Domańska, *Ekshumacje polityczne jako zjawisko społeczne*.

⁶⁰ Nie ulega wątpliwości, że skala przemocy była większa ze strony frankistów, ale podnosząc kwestię sprawiedliwości okresu przejściowego, praw człowieka i rekuncji, wszystkie ofiary powinny być traktowane na równi.

⁶¹ Na temat politycznego kanibalizmu zob. Allen Feldman, „War Under Erasure: Contretemps, Disappearance, Anthropophagy, Survivance”, *Theory & Event* 22, 1 (2019): 175–203.

Współcześnie ekshumacje są elementami programów partii politycznych, dzieląc nie tylko polityków, lecz także wyborców. Od samego początku odsłaniają one bowiem zarówno podziały polityczne, jak i społeczne, które mimo upływu lat nadal są głębokie. Wydobywanie ciał stało się wyrazem sprzeciwu wobec polityki zapomnienia, ale w pewnych kontekstach wymierzone jest także przeciwko konkretnym grupom społecznym, ideom i instytucjom (prawicy/stolicy/monarchii), co prowadzić może do dalszych podziałów⁶². Mimo początkowo oddolnego charakteru, przemożny wpływ na przebieg ekshumacji miały zawsze uwarunkowania polityczne, które albo utrudniały, albo ułatwiały prace związane z wydobywaniem i upamiętnianiem ofiar oraz wypracowanie koncyliacyjnej narracji historycznej. Dopiero w ostatnich latach podjęto działania przenoszące odpowiedzialność za „zaginionych” zmarłych na państwo i podjęto kompleksowe starania w celu zlokalizowania i ekshumowania wszystkich pozostałych masowych grobów. Zwrócono uwagę również na problem Doliny Poległych, z której ekshumowano dyktatora, by miejsce to poświęcić wyłącznie ofiarom wojny. Zatwierdzono ponadto środki finansowe na wydobywanie z niego ofiar republikańskich (przynajmniej tych, o których ekshumacje wnioskuje rodzina) przewiezionych tam bez zgody najbliższych. Państwowy plan wydobywania i uhonorowania w najbliższych latach szczątków 20–25 tysięcy osób zbiega się w czasie z pracami nad ustawą o pamięci demokratycznej, która docelowo prowadzić ma do wyeliminowania utrwalonych przez wojnę domową społecznych podziałów.

PODZIĘKOWANIA

Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2017–21 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamantowy Grant” (0021/DIA/2017/46). Za krytyczną lekturę tekstu i pomoc w jego dopracowaniu dziękuję prof. dr hab. Ewie Domańskiej, prof. UAM dr hab. Wojciechowi Dohnalowi oraz anonimowym recenzentom.

BIBLIOGRAFIA

- Aguilar, Paloma. „Jueces, represión y justicia transicional en España, Chile y Argentina”. *Revista Internacional de Sociología* 71, 2 (2013): 281–308.
- Aguilar, Paloma. „Memoria y transición en España. Exhumaciones de fusilados republicanos y homenajes en su honor”. *Historia y Política* 39 (2018): 291–325.

⁶² Warto wziąć pod uwagę, że środowiska prawicowe bywają oskarżane o kontynuowanie polityki frankistowskiej, przez co stają się pośrednio spadkobiercami winy za zbrodnie lub przynajmniej ich ukrywanie. Podobne oskarżenia kieruje się także w stronę monarchii, zwracając uwagę, że Juan Carlos I został królem z wyboru Franco.

- Aguilar, Paloma, Francisco Ferrándiz. „Memory, Media and Spectacle: Interviú's Portrayal of Civil War Exhumations in the Early Years of Spanish Democracy”. *Journal of Spanish Cultural Studies* 17, 1 (2016): 1–25.
- Anteproyecto de Ley de Memoria Democrática. 15 września 2020. <https://www.mpr.gob.es/servicios/participacion/Documents/APL%20Memoria%20Democrática.pdf> (dostęp: 10.05.2021).
- Buscador de mapa de fosas georreferenciado. <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadormapafosas.aspx> (dostęp: 10.05.2021).
- Connerton, Paul. „Siedem rodzajów zapomnienia”, przeł. LIDEX. W *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, red. Kornelia Kończal, 343–358. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014.
- de Greiff, Pablo. „Report of the Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of Non-Recurrence”. A/HRC/27/56/Add.1. 22 lipca 2014. <https://digitallibrary.un.org/record/780680>.
- de Kerangat, Zoé. „Beyond Local Memories: Exhumations of Francoism's Victims as Counter-discourse during the Spanish Transition to Democracy”. W *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*, red. Tea Sindbæk Andersen, Barbara Törnquist-Plewa, 104–121. Leiden: Brill, 2017.
- Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka, red. Alexandra Staniewska, Ewa Domańska. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, w druku.
- Etxeberria, Francisco. „Exhumaciones contemporáneas en España: las fosas comunes de la Guerra Civil”. *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense* 18 (2012): 13–28.
- Feldman, Allen. „War Under Erasure: Contretemps, Disappearance, Anthropophagy, Survivance”. *Theory & Event* 22, 1 (2019): 175–203.
- Ferrándiz, Francisco. *El pasado bajo tierra. Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil*. Barcelona: Anthropos Editorial, 2014.
- Ferrándiz, Francisco. „Exhumaciones y políticas de la memoria en la España contemporánea”. *HISPANIA NOVA. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2007): 621–640.
- Ferrándiz, Francisco. „The Return of Civil War Ghosts: The Ethnography of Exhumations in Contemporary Spain”. *Anthropology Today* 22, 3 (2006): 7–12.
- Ferrándiz, Francisco. „Unburials, Generals, and Phantom Militarism: Engaging with the Spanish Civil War Legacy”. *Current Anthropology* 60, 19 (2019): 62–76.
- Ferrándiz, Francisco. „Życia po życiu. Społeczna autopsja ekshumacji grobów masowych w Hiszpanii”, przeł. Adam Ostolski. W *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, red. Alexandra Staniewska, Ewa Domańska, 260–285. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, w druku.
- Fernández de Mata, Ignacio. „La memoria y la escucha, la ruptura el mundo y el conflicto de memorias”. *Hispania Nova* 6 (2006): 690–710.
- Fernández de Mata, Ignacio. „The «Logics» of Violence and Franco's Mass Graves. An Ethnohistorical Approach”. *International Journal of the Humanities* 2, 3 (2004): 2527–2535.
- González-Ruibal, Alfredo. „Od pola bitewnego do obozu pracy. Archeologia wojny domowej i dyktatury w Hiszpanii”, przeł. Kornelia Kajda, Dawid Kobiałka. *Przegląd Archeologiczny* 62 (2014): 165–182.
- Herrasti, Lourdes. „Fosas exhumadas entre los años 2000 y 2019”. W *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000–2019: Estado actual y recomendaciones de futuro*, red. Francisco Etxeberria, 18–50. Madrid: Ministerio de la Presidencia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones, 2020.
- Informe. Comisión de expertos para el futuro del Valle de los Caídos. 29 listopada 2011. <https://digital.csic.es/bitstream/10261/85710/1/INFORME%20COMISION%20EXPERTOS%20VALLE%20CAIDOS%20PDF.pdf> (dostęp: 30.06.2021).

- Intervención fosa Parasimón*. <https://en.goteo.org/project/intervencion-fosa-de-parasimon>.
- Jarska, Natalia. „Masowe groby w próżni prawnej – rozmowa z Franciskiem Ferrándizem”. *pamięć.pl* 9, 54 (2016): 14–18.
- La memoria de Borriol 1938–2013. Exhumación de José Valls Casanova. www.lanzanos.com/proyectos/la-memoria-de-borriol-1938-2013 (dostęp: 10.05.2021).
- La Vicepresidencia primera del Gobierno cumple con los compromisos adquiridos por el Ejecutivo para 2020*. 30 grudnia 2020. https://www.lamoncloa.gob.es/serviciosdeprensa/notasprensa/mpresidencia14/Paginas/2020/301220mpr_compromisos.aspx (dostęp: 10.05.2021).
- Lachowski, Tomasz. *Perspektywa praw ofiar w prawie międzynarodowym. Sprawiedliwość okresu przejściowego* (transitional justice). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018.
- Las comunidades autónomas recibirán 3 millones de euros para búsqueda, identificación y dignificación de personas desaparecidas durante la Guerra Civil y la Dictadura*. 29 marca 2021. <https://www.lamoncloa.gob.es/serviciosdeprensa/notasprensa/mpresidencia14/paginas/2021/290321-memoria-sectorial.aspx> (dostęp: 10.05.2021).
- Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000–2019: Estado actual y recomendaciones de futuro*, red. Francisco Etxeberria. Madrid: Ministerio de la Presidencia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones, 2020.
- Legacies of Violence in Contemporary Spain: Exhuming the Past, Understanding the Present*, red. Ofelia Ferrán, Lisa Hilbink. New York: Routledge, 2017.
- Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistia. <https://www.boe.es/eli/es/l/1977/10/15/46/con>.
- Ley 5/1979, de 18 de septiembre, sobre reconocimiento de pensiones, asistencia médico-farmacéutica y asistencia social en favor de las viudas, y demás familiares de los españoles fallecidos como consecuencia o con ocasión de la pasada guerra civil. <https://www.boe.es/boe/dias/1979/09/28/pdfs/A22605-22606.pdf>.
- Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura. <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2007-22296>.
- Lincoln, Bruce. „Exhumaciones revolucionarias en España, Julio 1936”. *Historia Social* 35 (1999): 101–118.
- Lubańska-Gómez, Justyna. „Między wolą pojednania i chęcią rewanżu. Pamięć o ofiarach hiszpańskiej wojny domowej 1936–1939 i frankizmu jako przestrzeń pojednania, a także potencjalne zagrożenie dla bezpieczeństwa społeczeństwa hiszpańskiego”. *Historia i Polityka* 33, 40 (2020): 149–159.
- Machciewicz, Paweł. „Hiszpańskie rozliczenia z wojną domową i dyktaturą”. *Przegląd Historyczny* 109, 3 (2018): 417–438.
- Marcus, George E. „Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography”. *Annual Review of Anthropology* 24 (1995): 95–117.
- Mbembe, Achille. „Nekropolityka”, przeł. Katarzyna Bojarska. W Achille Mbembe, *Polityka wrogości*, 207–250. Kraków: Wydawnictwo Karakter, 2018.
- Moreno Garrido, Belén. „El Valle de los Caídos: Una nueva aproximación”. *Revista de Historia Actual* 8, 8 (2010): 31–44.
- Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*, red. Francisco Ferrándiz, Antonius C. G. M. Robben. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015.
- Nota informativa*. 13 listopada 2019. https://www.patrimonionacional.es/sites/default/files/2019-11/nota_informativa_vc_0.pdf.
- Odrizola, Miren. „Normativa de las Comunidades Autónomas en materia de fosas comunes y exhumaciones”. W *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000–2019: Estado actual y recomendaciones de futuro*, red. Francisco Etxeberria, 60–106.

- Madrid: Ministerio de la Presidencia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones, 2020.
- Opióła, Wojciech. „Współczesna hiszpańska polityka pamięci (1999–2014)”. *Przegląd Narodowościowy* 5 (2016): 63–83.
- Orden PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura. <https://www.boe.es/eli/es/o/2011/09/26/pre2568>.
- Preston, Paul. *The Spanish Holocaust. Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. London: Harper Press, 2012.
- Ratke, Anna. „Polityka historyczna Hiszpanii widziana przez pryzmat ustawy o pamięci historycznej z 2007 roku”. *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego* 17, 8 (2011): 335–354.
- Real Decreto-ley 10/2018, de 24 de agosto, por el que se modifica la Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura. https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2018-11836.
- Real Decreto 204/2021, de 30 de marzo, por el que se regula la concesión directa de una subvención a la Fundación de la Santa Cruz del Valle de los Caídos para la financiación de las actuaciones necesarias para el desarrollo de un proyecto de ejecución de habilitación de accesos a las criptas del Valle, y medidas para la dignificación de los osarios y la exhumación e identificación de los restos de víctimas de la Guerra Civil española y la Dictadura franquista reclamados por sus familiares. <https://www.boe.es/eli/es/rd/2021/03/30/204/dof/spa/pdf>.
- Renshaw, Layla. *Exhuming Loss: Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War*. Walnut Creek: Left Coast Press, 2011. [Fragment opublikowany jako: „Otwarty grób”, przeł. Marcin Napiórkowski. W *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. Paweł Majewski, Marcin Napiórkowski, 97–107. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018.]
- Schotsmans, Eline M. J., John Denton, Jessica Dekeirsschieter, Tatiana Ivaneanu, Sarah Leentjes, Rob C. Janaway, Andrew S. Wilson. „Effects of Hydrated Lime and Quicklime on the Decay of Buried Human Remains Using Pig Cadavers as Human Body Analogues”. *Forensic Science International* 217 (2012): 50–59.
- Sociedad de Ciencias Aranzadi. *Informe exhumación en Iragorri (Oiartzun)*. Donostia-San Sebastián: Sociedad de Ciencias Aranzadi, 2007.
- Staniewska, Alexandra. „Ekshumacje jako rytuały nacjonalistyczne”. *Etnologia.pl* (2017). <http://www.etnologia.pl/europa/teksty/ekhumacje-jako-rytuale-nacjonalistyczne.php> (dostęp: 10.05.2021).
- Staniewska, Alexandra. Ewa Domańska. „Ekshumacje polityczne jako zjawisko społeczne i wielodziedzinowe pole badań”. W *Ekshumacje polityczne. Teoria i praktyka*, red. Alexandra Staniewska, Ewa Domańska, 9–57. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, w druku.
- Verdery, Katherine. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press, 1999.
- VI *Encuesta Sociolingüística del conjunto del territorio del euskera*, Donostia-San Sebastián: Gobierno Vasco, Gobierno de Navarra, Euskararen Erakunde Publikoa 2016. https://www.euskara.euskadi.eus/contenidos/informacion/argitalpenak/es_6092/adjuntos/2016%20VI%20INK%20SOZLG%20-%20Euskal%20Herria%20gaz.pdf (dostęp: 10.05.2021).